

OSMANLI DEVLETİ'NDE MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

Turgay UZUN*

1839 Gülhane Hatı-ı Hümayımı ile başlayan Tanzimat'la birlikte İmparatorluk içinde yaşayan gayrimüslim ve Müslümanlar eşit haklara sahip olmuşlardır. Osmanlı devlet adanılan, bu tavizin, geleneksel olarak özerk gayrimüslim cemaatlerin devlete bağlılıklarını artıracak umut etmişlerdir. Oysa Batılı devletler yeniden sağlamlaştırdı klan kapitülasyonlardan hemen yararlanarak, Hıristiyan tüccarları himayelerine alıp vergi bağışıklığı ve yürürlükteki Osmanlı yasalarından korunma güvencesi sağlamışlardır. Tanzimatın özellikle vergi alanındaki merkezileştirici önlemleri, Hıristiyan nüfusun yoğun olduğu Balkan yarımadasında toplumsal huzursuzlukların ve milliyetçi hareketlerin nedenlerinden biri olmuştur. Merkezileşme ve Batılılaşma doğrultusunda atılan adımlar gayrimüslimlerin aksine Müslüman topluluklarda hemen bir ayrılıkçı hareketi doğurmamış, Halifelik kurumu ve İslâmın "bütünleştirici" etkisi milliyetçi hareketlerin gücünü azaltmıştır.

MÜSLÜMAN UNSURLARDA MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

Osmanlı İmparatorluğundaki Türk olmayan Müslüman toplulukların çoğunun, toplumsal ve idari yapıdaki birinci sınıf rollerine karşın, idari-askeri yapının çözülmesi ve ülke dışından gelen ideolojik etkiler nedeniyle bir milliyetçi hareketin içinde oldukları görülmektedir. İmparatorluğun birliğini, İslâmi duygularla destekleyerek, Türkler dışındaki Müslüman halklarını milliyetçi hareketlerini engelleme çabaları da işe yaramamış, özellikle Arap ve Arnavut ulusal topluluklarında görüldüğü gibi. İslâm ümmetçiliği, bir Osmanlı kimliğini yaratma projesinde çok az başarılı olmuştur.

* Dr., Muğla Üniversitesi, İİBF, Kamu Yönelimi Bölümü

ARAP BAĞIMSIZLIK HAREKETİNİN GELİŞİMİ

Osmanlı Devleti'nde Müslüman unsurlar içinde on dokuzuncu yüzyıldan itibaren oluşan milliyetçi bağımsızlık hareketleri içinde ilk hareket ve milliyetçi bilinçlenme ilk önce Araplarda ortaya çıkmıştır. Arapça konuşanların bir ulusu oluşturmaları ve bu ulusun bağımsız ve birleşmiş olması gerekliliği ancak yirminci yüzyılda anlaşılır hale gelmiş ve siyasal güç kazanmış olmasına rağmen, bu sürecin başlangıcı daha eskilere gitmektedir. Araplarda ilk milliyetçi hareketler Suriye'de yaşayan Araplar arasında daha çok kültürel ve edebi faaliyetler şeklinde başlamıştır. Arap aydınları Batıdan öğrendikleri milliyetçi düşünceleri gençlere aktararak bu yönde bir hareketin doğmasında önemli rol oynamışlardır. Abdurrahman El Kevakibü Rifat El Tahtavi. Muhaimned Abdül gibi aydınlar Arap milliyetçiliğinin oluşumunda önemli rol oynamışlardır.'

Osmanlı Devleti'nin iktisadi ve askeri alanda gerilemesi ve Batılı devletlerin etkileriyle on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra Vahhabi hareketi, Mehmet Ali Paşa İsyanı ve benzeri hareketler ideolojik bütünlüğün sarsılmasına yol açmıştır.³ Önceleri Osmanlı Devleti içerisinde aynı ümmet toplumuna bağlı olarak yaşayan Müslüman unsurlar, devletin zayıflaması ve bağımsızlıkçı düşüncelerin yaygınlaşması sonucu bu ümmet bağı yerini ulus bilincine bırakmış, Arap milliyetçi hareketi bazen yoğun bir anli-Türk teması doğrultusunda gelişine göstermiştir. Diğer yandan Hıristiyan Arapların da milliyetçi hareket içinde önemli rolü olduğu görülmektedir. Özellikle misyonerlik faaliyetleri Müslüman Arapların Hıristiyanlaşınmasına değil, ulusal bilinçlerinin uyandırılmasına yönelik olarak uygulanmıştır.³

Osmanlı Toplumunda Araplar

Arap topluluğu, Osmanlı imparatorluğu içinde büyük bir nüfusa sahip olmasına karşın, devlet bürokrasisinde çok daha az oranda yer almıştır. Örneğin, 215 Osmanlı sadrazamından hiçbirisi Arap kökenli değildir. 78 Türk ve 31 Arnavut sadrazama karşılık, sadece üç sadrazamın Arap kökenli olma olasılığı vardır. Kaptan-ı Derya'lar içinde Arap olan

yoktur. Başdeğerli arasında bir, reisülkütaplar arasında ise dört Arap vardır. Müslüman Araplar devletin adli yönetiminde geleneksel bir yere sahip olmuş olsalar da, bu dini hiyerarşinin daha üst kademelerinde yine İstanbul'da yetiştirilmiş ve yüksek idari mevkilere bağlı insanlar görev yapmış, Tanzimat la birlikte yasal sistemin giderek laikleştirilmesi ulemanın rolünü de zayıflatmıştır. ⁴ Ancak Osmanlı bürokratik yapısı

¹ İlher Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Arap Milliyetçiliği", *Tanzimatın Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt:4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s.1033-34.

² Ortaylı, a.g.m.,s.1Ü33

³ Araplar arasındak Hıristiyan misyonerlerinin faaliyetleri, için bkz. Hısham Sharabi, *Arab Enicdlecuah and the West The Fonnative Years*. Baltimor, 1960.

⁴ Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.2!.

çinde etnik grupların temsili noktasında bir kayırmanın veya bir ön yargının varlığından söz etmek güçtür. Nitekim çok değişik etnik gruplardan olan çok sayıda üst düzey kaimi görevlisi devlet örgütü içinde yer alabilmiştir. Kayalı da bu doğrultuda Arapların bürokrasi içinde az sayıda temsil edilmesini, Arap vilayetlerinin İmparatorluğa daha geç katılmış olması, tımar sisteminin Arap toprakları feth edildiğinde, yavaş yavaş işlemez hale gelmiş olmasından dolayı seçkinlerin imparatorlukla bütünleşme yollarından birinin fiilen kapanmış olması, Arap bölgelerinin başkente uzaklığı ve özellikle aşiret bölgelerinde özerk yönetimlerin devanı etmesi gibi tarihsel nedenlere dayandırmaktadır.⁵

Araplar her zaman için istisnâ bir şekilde dillerinin bilincinde olmuşlar ve onunla gurur duymuşlardır. İslâm öncesinde de Arapların bir çeşit ırkçı duygulanımları olduğu görülmemektedir. Osmanlı Devleti içinde yaşayan Arapların peygamber ile aynı soydan gelmeleri ve Kur'an'la aynı dili konuşmaları onlara doğal bir ayrıcalık vermiştir. Araplarda mevcut bulunan kavmiyet bilinci. Arabistan'daki Valmabi Krallığı ve Mehmet Ah Paşa'nın kısa egemenliği Arapların bağımsızlıkçı ve milliyetçi hareketler içine girmelerinde etkili olmuştur. Bu etkilerinde etkisi ile İmparatorluğun Balkanlardaki tebaası arasında milliyetçiliğin yayılmasıyla, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkler ve Araplar arasında farklılık bilincinin geliştiği görülmektedir. Bununla beraber, açık bir Arap milliyetçiliği on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar siyasal hedefleri olan önemli bir hareket olarak ortaya çıkmamıştır. Bu noktaya kadar Arapların eylemleri, padişahı destekleyerek Müslüman unsurun egemenliğini sürdürmek ve hiç bir fark gözetmeksizin bütün tebaaya eşit haklar tanıyan bir anayasal monarşiyi kurmak arasında değişiklik göstermiştir.⁶

Arap Milliyetçiliğiyle İdeolojik Etkiler

Arap milliyetçiliği konusunda yazılmış temel eserlerden olan George Antonius'un "Arap Uyanışı" (The Arab Awakening) adlı eserinde, Arap milliyetçiliğinin başlangıcı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı olarak ele alınmaktadır. Antonius. Arap milliyetçiliğinin aşamalı gelişimini, 19 yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşına, 1916 yılındaki Arap isyanıyla doruğa ulaşmasına, hatta daha sonrasına kadar götürmektedir.⁷

Arap aydınları arasında da özellikle İmparatorluğun son döneminde kendi geleceklerinin ne olacağı ya da ne olması gerektiğine yönelik tartışmaların yaşandığı görülmektedir. Bu doğrultuda Arap milliyetçiliğini savunan çeşitli dergi ve gazetelerle birlikte bu amacı savunan örgütlerin kurulma süreci yaşanmıştır. Suriye'nin, Mısır'ın ve Lübnan'ın, bağımsızlığı için çalışan örgütlerin ortak amacı, Osmanlı egemenliğinden kurtularak kendi topraklarında bağımsız bir ülke yaratmaktır.

⁵ Kayalı, *a.g.e.* s.22.

⁶ Albert Hourant, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, Çev.:Latif Boyacı-Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993s.287.

⁷ Kayalı, fl.5.c, s.6.

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ise bazı Arap aydınlar, îslâmi fikirleri farklı bir modernleşmeci tarzda vurgulamaya başlamışlardır. Bu akımın önde gelenlerinden Muhamined Abdülî ve pek çoğu ulemeden olan taraftan, liberal düşüncelerin İslâmla bağdaşabileceği düşüncesine daha sistematik olarak yaklaşmışlardır- Abduh'un İslâmi modernizmi (Selcfiyye), Genç Osmanlı⁸ düşüncesini besleyen benzer toplumsal, ekonomik ve siyasal sıkıntılara tepki olarak gelişmiştir. Selefî modernizm, Tanzimat sonrası dönemde Mısır ve Suriye'de gelişerek Abdülhamid döneminin siyasal ve toplumsal rahatsızlıklarına karşı çıkmış, böylece Abdülhamid'e karşı gelişen Überal hareketin daha sonraki evresiyle kesişmiştir.⁹

Abdülhainid'in iktidara gelmesi ve muhalefete karşı baskıcı bir politika izlemesi, diğer bütün muhalif gruplarda olduğu gibi Arap'lar da yeni bir yapılanmaya gidilmesine yol açmıştır. Padişah'ın özellikle yayın hayatı üzerinde sürdürdüğü sansür ve sürgün politikası, pek çok gazetecinin Avrupa ve Mısır'a gitmesine neden olmuştur. Muhalif aydınların Avrupa başkentlerinde, Paris'te, Londra'da örgütlenmeleri ve muhalif yayınlar çıkarmaları Abdülhamid iktidarına karşı olan Genç Osmanlı hareketi ile başlayan ve Jön Türklerle devam eden muhalefetin güçlenmesini sağlamıştır. Muhalefetin, liberal-nişruü bir rejim isteği ancak Padişahın gücünün azaltılması ile mümkün olabilecektir. Bu nedenle Padişahın sahip olduğu Halifelik makamı muhalefetin önündeki en büyük engel olarak ortaya çıkmıştır.

Muhalefetin Padişahın halifelik makamına olan salüpliğini çürütme stratejisi bir anlamda dinsel bağılıklarla engellenmeye çalışılan Müslüman ayrılıkçı hareketin de işine yaramıştır. Halifelüğün ve "din kardeşliğinin" birleştirici etkisinin azalması özellikle Arap milliyetçi hareketinin belirli bir ivme kazanmasına yol açtığı söylenebilir.

Arap kentlerinde milliyetçi hareket, gerek örgütsel gerekse entelektüel anlamda bir gelişme dönemine girmiştir. Bunlara başta gelen örnek olarak gösterilebilecek olan Suriye'nin bağımsızlığını savunan bir Arap milliyetçisi Butrus el-Bustanî ve onun çıkardığı dergi "ez-Zinan". Osmanlı vatani içinde birlik çağrısı yaparken "Osmanlı bizim vatanımızdır; ancak memleketimiz Suriye'dir" demektedir. 1875'de Bustanî halkasından Hıristiyan Araplar gizli bir dernek kurarak, Suriye'nin Lübnan'la birlikte özerkliğini ve Arapça'nın resmi dil olarak kabul edilmesini istemişlerdir. Suriyeciliğin ilk ve en inanmış taraftarlarından biri olan Bustani, Suriye'nin entegrasyonunun başan olabileceğinin bir anayasal düzenlemeye bağlı olduğuna inanmamıştır.¹⁰ Butrus el Bustani, Rifât Tahtavi. Abdurrahman Kavvakebi gibi Arap aydınlarının tarih yorumları

⁸ Genç Osmanlı hareketi ve Jön Türk hareketinin çoğu zaman birbirini yerine kullanılan terimler olduğu görülmektedir. Ancak Genç Osmanlı hareketi gerek dönemsel gerekse de düşünsel açıdan Jön Türk hareketinden farklılık gösterir Genç Osmanlılar, dönemsel olarak Abdülhamid döneminden önceki bir hareketi ifade etmesine karşın Jön Türk Hareketi Abdülhamid ile aynı dönemi paylaşır.

⁹ Kayalı, *a.g.e.*, s.25.

¹⁰ Kayalı, *a.g.e.*, &A%.

tamamen anti-Türk ve ırkçılığa dayanan bir Arap milliyetçiliği olarak kendisini göstermiştir.¹¹

Diğer bir Suriyeli Arap olan Maninî Buluş Nuceym, Suriye'nin hepsinin bir gün bütünüyle bağımsız olacağını, yazdığı eserlerde vurgulamış. 1861'de ilk Arap gazetecilerinden olan Halil el-Huri, "Harabat-ı Suriyye" adlı eserinde Suriye halkının farklılığını ortaya koyan bir kitap yazmıştır. Yine Suriye milliyetçisi olan Necip Azuri bu akım içinde önemli bir yere sahiptir. 1905'de Paris'te yazdığı "Le Revcil de la Nation Arabe" adlı kitapta Arapların farklı bir ulus olduğunu ve Hıristiyan veya Müslüman Araplar arasındaki ayrılığın dış güçler tarafından çıkarıldığını söyleyerek tüm Araplar arasında bir birlik kurmaya çalışmıştır. Azuri'ye göre Arap ulusu, Türklerden bağımsız olmalıdır. Daha önceki yazılarına göre Türk karşıtlığı daha çok vurgulamakla ve Türklerin Arapları "mahvettiğini" söylemektedir.¹² Hıristiyan Araplar arasında partikularist milliyetçi düşüncenin Müslüman Araplara göre daha fazla yayıldığı ve taraftar bulduğu görülmektedir. Bunun nedeni olarak İslâm'ın evrenselci ve ulusal-üstü bir niteliğe salûp olması ile Halifelik kurumunun birleştirici özelliğinin hala etkin olabilmesi gösterilebilir,

Bazı Arap milliyetçilerinin, İslâm'ın bu evrenselci niteliğine karşın, milliyetçilik ve islâm'ı bağdaştırma çabası içine girdikleri de görülmektedir. Şali el Husri ve Abd-el Rahman el-Baz/az gibi milliyetçi düşünce adamları, İslâm ve milliyetçiliği birleştirmiş ve Arap kimliğine sahip olma ile Müslüman olma arasında doğrudan bir ilişki kurmuşlardır. Diğer yandan radikal bir Arap milliyetçisi olan Michel Eflak, Arap milliyetçiliğinin aslında İslâm anlamına geldiğini ve peygamberinde bir Arap milliyetçisi olduğunu söylemiştir.¹³ Bu tip ideologların, aynı Yahudilikte olduğu gibi İslâm'ı Araplara has bir "ulusal din" haline getirerek, milliyetçi idealleri önünde engel olarak gördükleri evrensel İslâm anlayışını aşma amacıyla oldukları söylenebilir.

Arap ulusal bilincinin yükselmesinde. Özellikle Abdülhamid yönetimi döneminde Arap gençlerinin, Suriye ve Irak'ın büyük şehirlerinde kurulan devlet okullarında eğitim alarak yabancı dil Öğrenmeleri ve yeni düşüncelerle tanışmaları önemli bir etken olarak sayılabilir. Bu okullardan mezun olan gençler, devlet bürokrasisi içinde değişik mevkilerde görev almış ve farklı etnik kökene sahip kişilerle bir arada yaşamaları sonucunda Arap kimliğine sahip olma ve farklı bir etnik kimliğe sahip olma duygusu güçlenmiştir. Bağımsızlık yanlısı milliyetçi bir Arap aydın grubun oluşması ve bu düşüncüyü savunan örgütlerin çatısı altında birleşmeleri Osmanlı Devleti'nde Arap milliyetçi hareketinin güçlenmesinde önemli bir etki yapmıştır. Devlet tarafından Arap vilayetlerinde Arap gençlerine Osmanlılık düşüncesini aşlamak için verilen eğitim milliyetçi uyanışı önleyememiş, ancak görece de olsa diğer bölgelerde

¹¹ Ortaylı, *a.g.m.*, s.81.

¹² Houratii, *a.g.e.*, s.301-302.

¹³ Ernesi Dawsi, *From Ottomanist to Arab'ism*, University of Illinois Press, Illinois, 1973, s. 174.

olduğu gibi- bir Osmanlılık anlayışını yerleştirmiş. Arap bölgelerinde Osmanlı eğitimi almış bir bürokrat kadronun yerleşmesini sağlamıştır. Nitekim daha sonra bu eğitimli kadrolar yeni Arap devletlerinin kurulmasında önemli roller üstlenmişlerdir.

Arap ulusal hareketinin oluşmasında Abdülhamid döneminde ortaya çıkan Türkçü aküitn da bir itici güç oluşturduğu söylenebilir. Bununla beraber, Türk milliyetçiliği düşüncesinin ortaya çıkması ve gelişmesinde. Müslüman un sur tan n ve özelde Araplann milliyetçi hareketlere girişmelerinin de rolü olmuştur.¹⁴ Osmanlıcı ve Pan-İslâmist politikaların, Müslümanların ayrılıkçı hareketlerini engelleyememesi üzerine Türkçülük, yeni ve güçlü bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır.

Milliyetçi Arap Örgütlerinin Kuruluşu

Fikri alanda olduğu gibi örgütsel alanda da Arap milliyetçi hareketi bu dönemde önemli gelişme içerisinde. Arap milliyetçiliği ve Araplann bağımsız bir devlete sahip olmasın sürecinin başlarında çoğunluğu Suriyeli Araplardan oluşan bir grup 1912'de Osmanlı İdari Adem-i Merkeziyet Partisi'ni kurmuşlardır. Dahil sonra bu partiye katılmış bir grup 1913 yılında Paris'te bir Arap kongresi düzenlemiş, bu kongrede Arapların idari ve siyasal Özerkliğini Öngören öneriler kabul edilerek Osmanlı yönetimine bildirilmiştir. O dönemde iktidarı elinde bulunduran İttihat ve Terakki yönetiminin bu önerilere cevabı Arapları tatmin etmeyince, Araplann bağımsızlık istediği ve bunun da ancak güç kullanarak mümkün olabileceği görüşü ağırlık kazanmıştır.

Özeli ilde 1908 sonrası dönemde, Arap milliyetçiliğini gizli veya açık şekilde amaç edinmiş ve Osmanlı Devletinden ayrılarak ayrı bir Arap Devleti kurma yönünde faaliyet gösteren bir çok örgüt kurulmuştur. Suriye Osmanlı Cemiyeti, (Paris 1908), İha el Arabi (Al İkha-İstanbul 1908), El Müntedi-ül Edebi (İstanbul İ 909), Cemiyet-ül İha el Osmani (Kahire 1909), El ttihad-ül Lübnani (Kahire 1909). Cemiyet-ül Kahtaniye (İstanbul 1909), El Fatat (Beyrut 1912), Cemiyet-i İslahiye (Beyrut 1912), El "la Merkeziye (Kahire 1912), El Ahd (İstanbul 1913) bu örgütlerin başta gelenleridir.¹⁵

Osmanlı Devleti İçindeki Türk olmayan Müslüman halkları birbirine bağlayan din unsurunun ve Halifenin otoritesinin giderek zayıflayarak etnik farklılıkların ön plana çıkması Arap ulusal hareketine belirli bir ivme kazandırmıştır. İmparatorluğun kurtanılması ve dinsel bağlılık temelinde bir birlik kurulması düşüncesini savunan Arap aydınlanılın da bulunmasına rağmen. Özellikle İttihat ve Terakki dönemi sonlarına doğru bu birlikten yana olan görüşlerin giderek güç kaybettiği ve Türk karşıtı, Arap siyasal birliğinin kurulmasını amaçlayan eylemlerin yoğunluk kazandığı söylenebilir. Bu görüşleri savunanlar Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu savaşın Araplar lehine sonuçlanmasının ancak Türklerin yenilgisi sonucu ortaya çıkabileceğini ve özellikle

¹⁴ Zekeriya Kuşun, "I. Meşrutiyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin Gelişmesinde Arap Milliyetçiliğinin Rolü" *fürk Yurdu Dergisi*, Cilt:1|), Sayı:32, Nisan 1990, s.15.

¹⁵ Milliyetçi Arap örgütleri ve bunlara ilişkin belgeler hakkında bkz, Tarık Zafer Tutaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Ciltli, iletişim Yayınlan, İstanbul, 1998, s. 623-634.

Fransa ve İngiltere'nin Arap siyasal birliğinin kurulmasında kendilerine yardımcı olacaklarını düşünmüşlerdir. Bu gruplar da Fransa ve İngiltere yanlıları olarak iki gruba ayrılmışlardır. Bunların ortak endişesi bağımsızlık sonrası kurulacak Arap Devletinin hükümdarının kim olacağı yönündedir. Bu süreç içinde Mekke Şerifinin ailesinin yönelim düşüncesi öne çıkmış ve Adeu-i Merkeziye! Partisi'nin görüşlerine uygun olarak eyaletlerin federasyonundan oluşan ve bağımsız bir Irak ve Hicaz ile bir tür gevşek ilişki içinde olan bir Suriye kurma düşüncesi güç kazanmıştır. Ancak Lübnan Araplarının, Mekke Şerifi'ne güvenmemeleri nedeniyle, İngiliz himayesine karşı çıkmaları, lam bağımsız bir Lübnan kurma filerini öne çıkarmış ve bir çok Lübnanlı Hıristiyan Fransız ordusuna katılmıştır. Bu arada Mekke Şerifi de Türk egemenliğine karşı birleşen Arap milliyetçisi örgütlerle birlik olarak Osmanlı Devleti'ne isyan etliğini açıklayarak Hicaz'ın bağımsızlığını ilan etmiş ve bir Arap Ordusu kurmuştur. Suriye, Lübnan ve Filistin'in İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmesi ile birlikte bu bölgelerde bir işgal yönetimi kurulmuştur.

Bu bölgelerde işgal güçlerinin denetiminde Arapların da yönetime katılması sağlandıysa da, İngiliz ve Fransızlar kendi çıkarları için Arap milliyetçiliğinin bir araç olarak kullanmışlardır. Osmanlı yönetimi altında yaşamak istemeyen ve Müslüman Türklerin kendilerini ezdiğini söyleyen Araplar, yaşadıkları toprakları, özellikle kutsal sayılan şehirlerin bile Hıristiyan devletlerin işgali altına girmesine göz yummuşlar, hatta işgal ordularına katılıp Türk askerleriyle savaşmaktan çekinmemişlerdir.

Sonuç olarak Arap milliyetçi hareketi kendi devletlerini kurma amacına ulaşıysa da birleşik bir Arap devleti kurma düşüncesi gerçekleşmemiştir. Bu süreç içinde İngiliz ve Fransızlarla Osmanlı Devleti'ne karşı birleşen Arap milliyetçileri, Osmanlı Devleti'nin yenilgisinden sonra yine kendi topraklarının sömürge haline getirilmesine ve yüzyıllardır Arapların yaşadığı topraklarda, tarihsel hasımları olan Yahudilere bir vatan oluşturulma snia tanık olmuşlardır. Osmanlı Padişahı Abdülhamid'ı, Filistin topraklarının satın almak için gelen Yahudi zenginlerine "bu toprakları kendi kanımızla aldık, ancak aldığımız bedele size verebiliriz" sözlerinin üzerinden çok geçmeden Araplar, kendilerine olan olumsuz etkisi uzun yıllar sürecek bir Yahudi Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırlamışlardır.

ARNAVUT ULUSAL HAREKETİ

Müslüman unsurların milliyetçilik hareketine bir diğer örnek de Arnavut ulusal hareketidir. İmparatorluk içinde Müslüman Türk ve Araplardan sonra geniş bir etnik topluluğu oluşturan Müslüman Arnavutların Osmanlı Devleti içinde önemli ve etkin bir topluluk olduğu görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan en son ayrılan Arnavutluk, yirminci yüzyılın başlarında hala ortaçağ geleneklerini ve yaşam şartlarını devam ettiren bir ülkedir. Arnavut halk arasında bağımsızlık noktasında bir görüş birliği olmamasına ve bu halkın Hıristiyan ve Müslüman Arnavutlar olarak ikiye ayrılmasına rağmen, 1908'den 1913'e kadar milliyetçi Arnavut hareketi sürekli olarak eylem yapan aktif bir hareket görünümündedir, Arnavutluk bağımsızlık hareketi, 1908 devrimi sonrasında,

Meşnıtiyet'in eşitlikçi politikasını yeterli bulmamış, yeni vergi konulması sonrasında ivme kazanmıştır.

Büyük çoğunluğu Müslüman olan Arnavutların yaşadıkları toprakların güneyinde geniş bir Ortodoks azınlık, daha da dağlık ve aşiretlerin yaşadığı kuzeyde ise daha küçük bir Katolik azınlık bulunmaktadır.¹⁶ Arnavutların genelde İmparatorluğa sadık oldukları kabul edilmiş. Arnavutlar içinden çok sayıda yüksek rütbeli subay yetişmiştir. Arnavutların çevresinde oluşan gelişmeler onları da etkilemiş, bağımsızlığını kazanan Yunan Devletinin güneye, Sırp devletinin kuzeye yayılması Müslüman Arnavut cemaati arasında. Osmanlı İmparatorluğunun, onların çıkarlarını zorba komşularına karşı konıyamayabileceğine ilişkin korkuların ortaya çıkmasına yol açmıştır. 1878'de bir grup Arnavut aydını. Arnavutça'yı yaygınlaştırarak ve Sırbistan ile Yunanistan ve belki de Bulgaristan arasında bölünme tehdidine karşı savaşarak Arnavut ulusal bilincini güçlendirmeyi amaçlayan "Prizren Lİğası"nı kurmuştur. 1880'lerin başlarında Naim Frasheri gibi aydınların öncülüğünde güney Arnavutlukta. Arnavutça eğitim yapan bir çok okul açmışlar, küçük ve entelektüel çevreyle sınırlı kalmasına ve kitlesel olmamasına rağmen bu hareket, yeni ve önemli bir etki oluşturmuştur.¹⁷ Arnavut milliyetçi aydınlarının açtığı okullarda bağımsız Arnavut devletinin kurulması gerektiği düşüncesi yayılmaya çalışılmış,, bu eğitim ve bilinçlendirme süreci yerini daha sonra, eylem sürecine bırakmıştır.

Arnavutluk bağımsızlık sürecinde, milliyetçi örgütlerin önemli yeri bulunmaktadır. Arnavut denekleri, Kürt dernekleriyle beraber İstanbul'da ilk kumlan örgütler olmuşlardır. Bu Örgütler içinde Başkim Cemiyeti, dernekleşme tarihi içinde en etkin ve en tanınmış demektir. Bu derneğin görünen amacı, "millî dil olan Osmanlıca ve Arnavutça'nın öğretilmesi ve yaygın la ş t in İma sıdır. Ancak gerçekte bu örgüt ayrılıkçı Arnavut hareketinin eylem organı olmuş ve 1909 isyanında da aktif rol oynamıştır.¹⁸

Siyasal amaçlı ilk Arnavut gerilla hareketi (Bulgar devrimci gruplarının faaliyetlerine karşı direniş), 1899'da Hacı Molla Zeka tarafından kurulmuştur. 1905'de ise, çok sayıda Arnavut kasabasında Osmanlı yönetimine karşı bir ayaklanma düzenlemek için Arnavut devrimci komiteleri oluşturulmuştur. 1908 Jön Türk devrimine kadar, İttihat ve Terakki'nin Makedonya da'ki bazı üyeleri ile Arnavut Devrimci Komiteleri'ndeki benzerleri arasında ilişki kurulmuştur. Üsküp'teki İttihat Terakki şubesi genellikle Arnavutlardan oluşmaktadır. Bu arada Mithat Frasheri Selanik'te tüm Arnavut halkma devrimi destek çağrısı yapmaktadır.¹⁹

¹⁶ Osmanlı Dönemi Arnavutluğun toplumsal yapısı ve ayrılıkçı hareketler hakkında geniş bilgi için bkz. Nuray Bozboru, *Osmanlı Yöneliminde Arnavutluk ve Arnavut Uhtşçılığının Gelişimi*, Boyut Yayınları, İstanbul, 1997.

¹⁷ Hugh Poulton, *Top Hal, Grey Wolf and Crescent*, Hurst&Company, London, 1997. a.g.e., s.81.

¹⁸ Tunaya, a.g.e., s.564.

¹⁹ Poulton, a.g.e.. 82.

Osmanlı Devleti'ne karşı geniş çaplı ilk başkaldırı hareketi 1910 yılı Nisan'da başlamış ve Malisöric (Malisya bölgesinin Kalolük Arnavutları) tarafından bir yıl sonra tekrar alevlendirilmiştir. Bu yıllarda hükümet isyanı bastırmak üzere Şevket Turgut ve Cavit Paşa'ları görevlendirmiştir. Ayaklanma hızla bastırılmış, isyancıların silahları toplanmıştır. Padişahın ortamı yumuşatmak için "Kosova Sahrasında namaz kılması yeterli olmamış, 1912 yılında iki Arnavut derebeyi İsa Bolalin ve Yakovalı Bayram Sur ve arkadaşları Sait Paşa hükümetine isteklerini saptayan sert bir bildiri vermişlerdir.²⁰ Bu sırada İstanbul'da hükümet darbesi olmuş, İttihat Terakki hükümeti devrilmiş ve yerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti kurulmuştur. Yem hükümet isyancıların şartlarını kabul ederek Arnavutluk sorunun çözüldüğünü ilan etmiş, sıkıyönetimi kaldırmış ve genel af çıkarılmıştır.

Bunalım süresince Arnavutlar bir kaç kez bağımsızlık ilan etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ABD Başkanı Wilson Arnavut ulusunun koruyucusu olmuş ve 1924 yılında ilan edilen cumhuriyet Başkan Zogu'nun krallığı ilan etmesiyle monarşiye dönüşmüştür."

Arap ve Arnavut ulusal hareketlerinin ortaya koyduğu gibi, Müslüman unsurlarda milliyetçi hareketin oluşmasında, Batı'dan gelen milliyetçi düşüncelerin önemli payı olduğu söylenebilir. Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde eğilim gören Müslüman gençlerin milliyetçi düşüncelerle ülkelerine dönmeleri ve düşünceleri yaymaları, bir ulusal hareketin oluşmasına yol açmıştır. Diğer yandan İmparatorluğun çözülme sürecine girmesiyle birlikte ortaya çıkan ekonomik ve siyasal bozulmanın, Arap ve diğer Müslüman kentlerinde kendini hissettirmesiyle başlayan çözüm arayışları sonucu, milliyetçilik ve ulusal devlet kurma düşüncesi, güçlü bir seçenek olarak kendini göstermiştir. Bu seçeneğin güçlenmesi ve örgütlenmesi sürecinde, Batılı devletlerin ayrılıkçı Müslümanların hareketlerini ideolojik ve lojistik anlamda desteklemesi, Müslüman unsurlarda milliyetçi hareketlerin güçlenmesini sağlamıştır.

Bu etkenler kadar olmasa da, Jön Türk devrimi sonrası güçlenen Türkçülük düşüncesinin, başta Arap ulusal hareketi olmak üzere, diğer Müslüman unsurlardaki ulusal hareketlerin oluşumunda elbisi olduğu söylenebilir. Müslüman topluluklarda milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasıyla, İmparatorluğun dağılmasını önleyecek bir seçenek olarak görülen İslamcılık, bu niteliğini kaybetmiş, yerini Türk milliyetçiliği ideolojisine bırakmıştır.

GAYRİMÜSLİMLERDE MİLLİYETÇİLİK HAREKETLERİ

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlerle ilgili politikası, "millet" anlayışına dayanmaktadır. Millet anlayışı toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini belirleyebildiği gibi, devletle olan ilişkilerini de belirlemektedir. Osmanlı toplumu "Müslüman" ve "gayrimüslim" olmak üzere iki ana gruptan oluşmuştur. Bireylerin toplumdaki

²⁰ Tunaya, a.g.e., s.562.

²¹ Tunaya, a.g.e., s.562.

statülerini ve devletle olan ilişkilerin belirleyen ya din ya da mezhep olmuştur. Osmanlı toplumu inanç temelinde çeşitli milletlere ayrılmıştır. Din farklılığı kriterine göre idari ve ruhani anlamda örgütlenen gayrimüslim topluluk Osmanlı Devletü'nde iki temel toplumsal yapıdan ikincisini oluşturmaktadır.

Toplumsal Yapı İçerisinde Gayrimüslimler

Osmanlı Devletü'nde gayrimüslim azınlıkların hem siyasi hem de ekonomik açıdan güçlenmesi, Rumların, Ermenilerin, Süryanilerin kültürel düzeylerinin yükselmesini ve kendilerini diğerlerinden ayıran cemaat bilinçlerinin gelişmesi sonucunu doğurmuştur. Bütün bu cemaatlerin Osmanlı öncesi varolan bağımsızlık hatıraları tekrar canlanmış, gayrimüslim azınlıkların kültürel seviyelerinin yükselmesi, Avrupa'da eğitim almaları ve yabancı dil bilmeleri onların devlet kademelerinde yer almasını kolaylaştırmıştır. Tanzimat'ın ilanına kadar Avrupa'ya gayrimüslim öğrenci gönderilmemesine karşın, Tanzimatın ilanıyla, 184-0'da

Avrupa'ya öğrenime gönderilen ilk grubun çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturması dikkat çekicidir. " Zengin Rum ailelerinin çocukları devlet yapısı içinde önemli mevkileri neredeyse tamamen doldurmuşlardır. Avrupa'da eğitim gören zengin azınlık çocukları oralarda yeni filizlenen ve moda olan milliyetçi fikirlerle ülkeye dönmüşler ve bu fikirleri kendi cemaatlerine anlatmaya başlamışlardır.

Osmanlı Devletinde yaşayan gayrimüslim azınlıkların sahip olduğu haklar açısından 1856 Islahat Fermanı yeni haklar ve özgürlükler getirmesi bakımından önemli bir başlangıcı temsil etmektedir. Bu fermanla beraber, gayrimüslim vatandaşların kamu hizmetlerine, sivil ve askeri okullara girebilmeleri, kendi aralarındaki uyuşmazlıkların kendi dinsel otoritelerince çözümlenebilmesi, her dinsel toplumun rubani başkanı ile devlet tarafından görevlendirilecek bir memurun , tüm vatandaşları ilgilendiren sorunlarda düzenlenen toplantılara (Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye) katılabilmeleri gibi hususlarda yeni özgürlükler tanınmıştır.

1856 Islahat Fermanı, Osmanlı yönetim yapısı üzerinde de önemli etkiler yapmıştır. Ferman halkın yönetime katılmasını teşvik ederken, bunun taşra yönetim birimleri olan vilayet, liva ve nahiye düzeyinde gerçekleşmesini belirtmesi bakımından

²² Avrupa ülkelerine gönderilen 11 kişilik gruptan sadece ikisi Müslüman geriye gayrimüslimdir. Bunlardan birisi fen öğrenimi diğerleri tıp öğrenimi yapmak üzere gönderilmiştir. 1847-1856 yılları arasında gönderilen 32 kişinin 24'ü Müslüman, 8'i gayrimüslimdir. 1856 yılının sonuna kadar Fransa'ya toplam 56 öğrenci gönderilmiştir. 1856-64 yılları arasında 38'i Müslüman 23'ü gayrimüslim 61 kişi gönderilmiştir. Bu öğrenciler ülkeye geri döndüklerinde, başta Sadrazamlık olmak üzere, değişik Nazırlıklar, Büyükelçilikler, Silahlı Kuvvetler ve eğitim kurumlarında görev almışlardır. Ekmeleddin İnsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992. s.123.

önem taşımaktadır.²³

Osmanlı toplumsal yapısını biçimlendiren millet sisteminin, gayrimüslim topluluklara idari ve dinsel haklar ve özgürlükler getirmesine karşı, bu topluluklarda diğer etkenlerle birlikte milliyetçilik akımlarının güçlenmesi noktasında elverişli bir zemin hazırlamıştır. Millet sistemi, farklılığı ve çeşitliliği yok etmek değil, korumak işlemektedir. Kültürel yönden çeşitlilik içinde bütünlüğü amaçlamaktadır. İşte bu noktada bir paradoks ortaya çıkmaktadır. Millet sislenü, farklılıkları bütünlük içinde korumak amacıyla oluşturulmuş olmasına rağmen, gayrimüslim toplulukların kendi farklılıkları üzerinde yükselen bir milliyetçiliğe ve ulus devlet sürecine giden yolu açmıştır. Millet sistemi gayrimüslimleri Osmanlı toplumuna entegre etmeyi amaçlayan bir sistem olduğu halde yaşanan süreç sonunda, bu toplumların ayrılıkçı hareketlerini kolaylaştıran bir unsur haline gelmiştir. Ancak yine de tek basma bir hoşgörü ve özgürlükler sistemi olan millet sistemini Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından sonumlu tutmak yanlış olacaktır.

Tanzimat reformları amaçladığı Osmanlı ulusu yaratma amacına ulaşamamış, bu arada milliyetçilik de gayrimüslim halkları etkilemeye devam etmiştir. Tanzimat ile eşit hale gelen gayrimüslim halkın önderleri, sahip oldukları otoritelerini kaybetmeye başladıkları sırada, bu halkların içinden çıkan milliyetçi liderler, din adamlarının kaybettikleri otoriteyi kendilerine aktarmayı başarmışlardır. Devletin giderek daha fazla toprak kaybetmesi ve o güne kadar Türklele eşit haklara salüp Müslüman halkların da ayrılıkçı hareketlere girişmeleri, Osmanlıcılık ve İslamcılığın çöküş karşısında bir engel oluşturamayacağı düşüncesini güçlendirmiştir.

Osmanlı Devletindeki gayrimüslim topluluklar içerisinde, Ortodoks cemaatte "ulusal sorun"un daha canlı olduğu görülmektedir. İstanbul Rum Patriği 1433'den bu yana bütün Ortodoks cemaatinin sivil başkanı olmuş ve on dokuzuncu yüzyıldan itibaren İstanbul'un Fener semtindeki Rumlar, Osmanlı Hükümeti üzerinde büyük nüfuz sahibi olmuşlardır. Rumlar dinsel yönetimlerini aşamalı olarak tüm Kilise örgütüne yaymışlardır. " Rumlar özellikle yabancı dil bilmelerinden dolayı bir çok üst bürokratik görevlere sahip olmuşlardır. Ancak Yunan ayaklanmasından somaki dönemde Fenerli Rum aristokrasisi gözden düşmüş ve Babıali'nin kadrolarına diğer gayrimüslim unsurlar ve Türkler de girmeye başlamıştır. Örneğin Ermeni Divan-ı Hümayun tercümanlarından Salıhak Abro Efendi Osmanlıcasının zenginliği ve yaptığı telif ve tercümelerde İktisat bilimine ait bulunduğu Türkçe karşılıklarıyla tanınmaktadır. On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde eğitim reformu geçiren Museviler de bu dönemden itibaren Babıali bürokrasisinin önemli mevkilerinde görülmeye başlamışlardır. Bu bürokratların içinde örneğin Moiz Fresko gibi İbranice harflerle "Üstad" adlı Türk dilinde gazete çıkaranlar,

²³ Turgay Uzun-Bayram Coşkun, *Türkiye'de Yerel Yönetimlerin Gelişimi, Niteliği ve Muğla İli Yerel Yönetimlerinin Uygulamada Karşılaştıkları Şortular*, Muğla Üniversitesi Yayını, Muğla, 1999, a.35.

²⁴ Hourani, a.g.e., s.298.

Missalidis gibi Yunanca harflerle Türkçe dergi çıkaran ve roman yazarlar (Temaşa-i Dünya), Ermem harfleriyle roman ve şiirler yazarlar. Baronyan Agop gibi hem Ermenice hem Türkçe gazete çıkaranlara da rastlanmaktadır ("Tadron" veya "Tiyatro" gazetesi). On dokuzuncu yüzyılın bu kültürel pluraüzmi, Şeinseddin Sami gibi hem Arnavut hem Türk milliyetçiliğinde ayrı bir yeri olan, daha doğrusu bir Osmanlı imparatorluk milliyetçisi tipindeki aydınların da ortaya çıkmasına neden olmuştur.²⁵ İyi eğilim görmüş ve ekonomik yönden gelişmiş gayrimüslimler, kültürel anlamda kendilerini Osmanlı toplumu içinde ispatlamışlar, toplumsal yaşam içinde önemli işlevlere sahip olmuşlardır. Kültürel farklılıkların Osmanlı toplumsal yaşamına eklemleyen gayrimüslimler, kamu yönetimi alanında da önemli mevkilere yükselebilmişlerdir. Gayrimüslimler, İmparatorluğun dağılma sürecine girmesiyle, sahip oldukları ekonomik gücü ve toplumsal alandaki yerlerini büyük oranda kendi ulusal hareketleri doğrultusunda seferber etmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Avrupalı devletler ülke içinde yaşayan gayrimüslimlerin koruyuculuğunu o kadar ileri düzeye götürmüşlerdir ki, sanki kendi vatandaşları olan kişileri yabancı bir ülkenin yönetiminden kurtarmaya çalışıyormuş gibi, hukuk dışı koruma yöntemleri geliştirmişlerdir. Gayrimüslimlere yönelik hiç bir askeri tehdidin olmadığı eyaletlerde bile, Avrupalı devletlerin etkisi hissedilmiştir. Etrafında kendilerine yabancı statüsüne sahip bazı ayrıcalıklar tanınan Osmanlı Hıristiyanları ya da Yahudilerden oluşan bir grup zimmî toplanan her Avrupa konsolosluğu bir etki merkezi olmuştur. Avrupa koruması, bireyleri aşarak bütün milletleri kapsar duruma gelmiş, kapitülasyonlar, on altıncı yüzyıldan beri Fransa'ya. Osmanlı topraklarındaki Avrupa Katolikleri, Kiliselerini ve rahiplerini himaye hakkı vermiştir. Ortodoks ve diğer Hıristiyan cemaatler on sekizinci yüzyıl boyunca refah, kültür ve nüfus açısından gelişmiştir. Yabancı devletlerin himayesi onlara sadece siyasal kazançla sağlamakla kalmamış, onları Avrupa'yla yapılan ticarete araçlar yaparak ticari ve malî açıdan kalkındırmıştır.²⁶

Ticari ve hukuki ayrıcalıklar getiren kapitülasyonlar azınlıklarla beraber yabancıların da Osmanlı Devleti içinde daha çok yatırım yapmasını sağlamış ve bu da onları devlet içinde bağımsız bir iktisadi güç haline getirmiştir. Bu nedenle denilebilir ki, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu sınırsız egemenliği bu ülkenin ekonomik ve kültürel geriliğinin baş nedenlerinden birini oluşturmuştur. Yabancı sermaye yatırımcıları, Türk sanayiinin gelişmesine yardım etmek şöyle dursun, bu sanayiinin oluşma durumundaki çekirdeklerini yok etmiş, ülkeyi kendi fabrika ve atölye ürünlerinin pazan durumuna getirerek Türk zanaatçılığının temellerini yıkmışlardır. Diğer yandan Türk tanın ekonomisini kendi sanayileri için hammadde kaynağı durumunda tutarak feodal ilişkileri korumaya çaba göstermiş ve bu sistemin

²⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito Dergisi*, Yapı Kredi Yayınları, Sayı: 19, Ağustos-1999, İstanbul s.80.

²⁶ Hourani, *a.g.e.*, s.57.

dayanaklarını desteklemişlerdir.²⁷ Giderek ekonomik açıdan palazlanan gayrimüslim halklar, düşünsel alandaki yeni gelişmelerin de etkisiyle bir siyasal bağımsızlık hareketine girişmişlerdir. 1805'de Sırp bağımsızlık hareketi, büyük ölçüde Rusya'nın desteğiyle ortaya çıkmış ve başarıya ulaşmış, bunu 1821'de Mora'da patlak veren Yunan isyanı izlemiş ve bu hareket 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlık ilanı ile sonuçlanmıştır.²⁸

1856 Islahat Fermanı'nın azınlıklara iktisadi ve Toplumsal alanda yeni haklar getirmiş ve bunlar da milliyetçi hareketlere uygun bir hareket alanı sağlamıştır. Nitekim 1848'de başlayan Bulgar isyanı, bağımsız Bulgar devletinin kurulmasına giden süreci başlatmış. 1858'de Bosna-Hersek'in bağımsızlık hareketi başlamış, 1897'de Girit bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devletinde gayrimüslimlerin milliyetçi bağımsızlık hareketlerine yönelmeleri Osmanlı'da İslamcılık akımının ortaya çıkması ve güçlenmesi sonucunu doğurmuştur²⁹

ERMENİ HAREKETİNİN GELİŞİMİ

Gayrimüslim azınlıkların milliyetçi hareketlerinde eylemsel ve toplumsal anlamda Ermeni hareketi daha değişik konumda bulunmaktadır. Ermeniler Osmanlı Devleti içinde bürokratik kadrolarda üst düzey mevkilere kadar yükselmişler³⁰, iktisadi alanda da gelişmiş bir topluluk oluşturmuşlar, diğer etnik unsurlarla, özellikle Türk toplumu ile iyi ilişkiler

kurmuşlar ve kültürel etkileşim içinde bulunmuşlardır.³¹ Ancak Tanzimat süreci ile gayrimüslim azınlıkların elde ettiği haklar Ermenilerce bağımsızlık amacıyla kullanılmış. Osmanlı Devletine karşı içinde para-militer grupların yer aldığı silahlı bir bağımsızlık hareketi başlatılmıştır. Ermeni hareketinin diğer hareketlerden ayıran nokta. yoğun olarak bağımsızlık amacına yönelik askeri yöntemin kullanılmış olmasıdır. Diğer Gayrimüslim halkların bağımsızlık hareketlerinin de silahlı bir hareket niteliği gösterdiği görülmekteyse de, bunlar Ermeni hareketi gibi halklar arasında topyekün bir

²⁷ A.M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923*, Doğan Yayınları, İstanbul, 1999, s.11-12.

²⁸ Yunan bağımsızlık süreci hakkında bkz. Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, s.530-533.

²⁹ Şükrü Hanioğlu, *İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.628.

³⁰ Osmanlı bürokratik yapısı içinde bir çok Ermeni üst düzey kamu görevlerine kadar yükselmişlerdir, Bunlardan bazıları şunlardır: Ayan Azası Mareşal Ohannes Kuyumcuyan, Maliye Bakam ve Hazine-i Hassa Nazırı; P.T.T Bakanları Mareşal Karabet Artin Davut Paşa ve Andan Tmger Yaver Paşa; Bayındırlık Bakanları Bedros Hallaçyan, Avukat Kirkor Fiuapyan, Kirkor Agafyan; Hazine-i Hassa Nazırları Mikael Portakalyan Paşa ve Sakız Ohannes Paşa. Diğer yandan 1876 ve 1908 Meşrutiyet Meclislerinde çok sayıda Ermeni milletvekili de bulunmaktadır.

³¹ Ermeni ve Türkler arasındaki kültürel ilişki konusunda bkz. Fikret Türkmen, "Tarih Boyunca Türk-Ermeni Kültür İlişkileri", *Türk Tarihinde Ermeniler*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1983, s.57-67 .

çatışmayı beraberinde getirmemiş ve geniş bir alana yayılmamıştır. Bu nedenle Ermeni hareketi tarihsel köklere de inen, büyük oranda Müslüman ballan yaşadığı yerleri kendi toprak almı olarak kabul eden bir harektettir. Bütün bu nedenlerden dolayı Ermeni hareketi kendisinden sonraki dönemlerde de etkisini gösteren bir sorun olma özelliğine bürünmüştür.

Osmanlı Toplumunda Ermeniler

Anadolu'nun demografik yapısına bakıldığında Ermeni nüfusun, hemen hemen her vilayette az veya çok bulunduğu görülmektedir. Ancak Anadolu'daki Ermeni nüfusun sayısı hakkında başta Türk, yabancı ve Ermeni kaynaklarında değişik rakamlar verilmektedir. Örneğin Badaljan 1870'de tüm Osmanlı toprakları içinde üç milyon Ermeni nüfusun yaşadığını, bunun iki buçuk milyonunun altı vilayette toplandığını belir im ektedir.³² Yine Ermeni bir yazar olan Hovannisian, 1914 yılından önce bütün Türkiye'deki Ermeni nüfusun iki milyondan az ancak, bir buçuk milyondan fazla olduğunu ifade etmektedir. ³³ Anadolu'daki Ermeni nüfusu en geniş şekilde incelemiş olan Vital Cuinct'e göre. tüm imparatorlukta yaşayan Ermeni nüfusu 1,475.01 l'dir. ³⁴ 1896 tarihli Osmanlı kayıtları ise, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusu 1.160.000 olarak göstermektedir. Vergi ve askerlik yüzünden kimliğini saklayan ve yazılmayanlarla birlikte bu sayı 1.300.000'e yaklaşmaktadır ³⁵ Ermenilerin askerlik görevinden muaf tutulmaları diğer gayrimüslim cemaatlerde olduğu gibi, Ermenilere de önemli bir avantaj sağlanmış, Müslümanlar birbiri ardına çıkan savaşlarda kırılırken. Ermeniler büyük bir ekonomik güç olma yolunda ilerlemişlerdir. ³⁶ Bu doğrultuda Sovyet Ali ev, Ermeni ve Rum burjuvazisinin, özellikle imparatorluğun dış ticaretinde önemli payı olduğunu belirtmekte ve bunların İngiliz ve Fransız sermayesini de desteklediklerini ifade etmektedir.³⁷

³² H. Bacıaljan. *Berlin Kongresinde Etmeni Meselesi (Ermenice)*, Erivan, 1955. s.122; Tessa Hofmann. *'Die Armenische Frage' aufdem Berliner Kongress atış Sowpetanninscher Sicht Südos-Forschungen*, XX1XX. München, 1980, s.220-226, akt. Cevdet Küçük, "XIX. Asırda Ermeni Nüfusu", *Türk Tarihinde Ermeniler*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, izmir. 19S3, s.78.

³³ R.G. HovannisiLin, *Armenia on the Road ofthe Independence*, Los Angeles, 1967, s. 37, akt.: Küçük, a.g.m, s.78.

³⁴ Vital Cuinet, *La. Turquie, d'Asie*, Paris. 18924894. akt. Küçük, a.g.m.. s.78.

³⁵ Küçük. a.g.m, s.79.

³⁶ Ermeniler özellikle İstanbul'da ekonomik birer güç haline gelmişlerdir. İstanbul Ermenilerinin daha çok matbaacılık ve gazete tekeli elinde bulundurdıkları görülmektedir. Artin Bezeiyan, Köçeoğlu Agop devlete kredi açacak düzeyde zengin Ermenilerdendir. Diğer yandan Ermeni tüccarlardan bir grup, devletten yetki alarak tahsildarlar cemiyeti kurmuş ve vergi toplama yetkisi almışlardır. Bu gruplar Osmanlı Bankası ve Şirket-i Hayriye hisselerinden bir çoğunu da elinde bulundurmaktadır. Bkz. Mehmed Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Anda Yayınları, İstanbul, 1976, s.XXI.

³⁷ G.Z.Aliev, *Turtsiyet v Period Pravleniya Mladoturok*. Moskova, 1976, s.275, akt.:Ayдын Söer, "1915 Ermeni Ayaklanmalarında Çarlık Rusya'sının Rolü", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt:33, Sayı: 1-2, Ankara, 1990, s.459.

Osmanlı Devleti 'nde Milliyetçilik Hareketleri

Ermeniler Hıristiyan olmalarına rağmen Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine ayrılmış, bu nedenle de aralarında bir savaşım başlamıştır. Padişah II. Mahmut Fransa elçiliğinin aracılığıyla 1830 tarihinde Ermeni Katoliklerini bir topluluk olarak kabul etmiştir. 1850 yılında da Osmanlı Devleti İngiliz elçisinin baskısıyla Ermeni Protestan topluluğunu da bir ferman ile tanımıştır.³⁸

Ermenilerde milliyetçilik hareketlerinin başlamasında en önemli etkenlerden birisi, yurtdışına özellikle Fransa'ya giden Ermenilerin milliyetçi düşüncelerle İstanbul'a dönmeleridir. Fransız başkentinden dönen Ermeniler, kendi cemaatlerinin ikiye bölünmüş olduğunu görmüşlerdir. Bu grupların ilki Minas ve Canik adlı iki Ermeni milliyetçisinin yanında yer alanlar, diğerleri ise. Agop Gıvıkyan'ın akıl hocalığını yaptığı Kevork Yeremyan, Bağos Dıdyan, Karabet Balyan, Mıgırdıç Cezayirliyan'ın oluşturduğu gruptur. 1839 Gülhane Hatlı Hümayunu ikinci grubun genişlemesini sağlamış ve 1847 yılında Rum Patrikhanesi'ne, kendi cemaatlerinin işlerini yürütme yetkisi veren muhtıranın Ermenileri de kapsayacak şekilde genişletilmesi çabası bu iki grubun birleştirilmesine yol açmıştır. Bu isteğin kabulü sonrası Ermenilerin kendilerini temsil edecek biri ruhani, diğeri cismimi olmak üzere iki meclise sahip olmuşlardır.³⁹

Ermenilerden bazıları bu gelişmeyi yeterli görmeyerek kendilerine daha çok özerklik getirecek bir düzenlemenin yapılması için çalışmaya başlamışlardır. Bu grubun amacı, Ermeni azınlığın kendi kendisini idare edebilecek bir duruma gelebilmesidir. 1848'de Meclis-i Maarif oluşturulması, 1851'de Encümen-i Dâniş, 1854 Kırım Savaşının çıkması Ermeni milliyetçi hareketine ivme kazandırmış, Ermeniler kendi isteklerini içeren bir nizamname hazırlayarak Sadr-ı Azam Mustafa Reşit, Âli ve Fuat kabinesine iletmiş ve bunun (Nizamname-i Ermeniyân) kabul edilmesini sağlamışlardır.⁴⁰ Bu belge Ermenilerin siyasal ve toplumsal varlıkları açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Nizamname-i Ermeniyân⁴¹, Ermeni toplumunun devlet içindeki durumu bakımından değil de, Patriğin yetkilerinin, mutlak olmaktan çıkarılarak Ermeni cemaati ile bölüşülmesi noktasında, toplumun lehinde, ancak Patrikhane'nin aleyhinde bir durum yaratmıştır. Kendi hak ve imtiyazlarının erozyona uğradığını gören dönemin Patriği Çuhacıyan ve Keresteciyan gibi patrikler görevlerinden istifa etmişlerdir. Bunların her

³⁸ Halil Metin, *Türkiye'nin Siyasi Tarihinde Ermeniler ve Ermeni Olayları*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, s.34.

³⁹ Hocaoğlu, *a.g.e.*, s.23.

⁴⁰ Hocaoğlu, *a.g.e.*, s.23.

⁴¹ Bu nizamname 6 bend ve 95 maddeden oluşmaktadır. Ermenice metinde Ermenileri Teşkilat-ı Esasiyesi., beşinci bendinde Ermeni milletvekilleri deyimi yer almıştır. Bu yönetmeliğin yapısı Ermenilerin bağımsızlığa hazırlanması yolunda önemli bir adım attıklarını göstermektedir. İlginç olan ise bu yönetmeliğin devlet tarafından onaylanmış olmasıdır. Bkz. Hocaoğlu, *ö.#. e.*, s.27.

ikisi de ileri tarihlerde Eçmiyazin Katolikosluđuna seçileceklerdir.⁴²

Ermeni Nizamnamesi ile Patrikhane ve kendi cemaati arasında süregelen otorite savaşını cemaat lehine sonuçlanmış ve Patrikhanenin kendi otoritesini yeniden kumya yolunda, Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan devleti kurulması tek seçenek olarak seçilmiştir. Bu seçeneğin seçilmesinde Osmanlı Devleti içinde yaşayan tüm Hıristiyanların tek bir cismani lidere bağlanma ve Ermeni Patriğinin sadece ruhani bir lider olarak kalması ütimali de önemli rol oynamıştır.

Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı strateji belirleme sürecinde diğer gayrimüslim topluluklara Osmanlı Devletine karşı silahlı bağımsızlık mücadelesi içine girdikleri ve bazılarının bu mücadeleden başarıyla çıktıkları görülmektedir. Rumeli'de Bosna-Hersek'te ayaklanma başlamış, bu ayaklanma Bulgaristan'a da sıçramıştır. Bu tip bağımsızlık amaçlı ayaklarını alarm artması Ermeni hareketinde de bir yol ayırımına girilmesini hızlandırmıştır. Ermeniler ya Osmanlı yönelimine ve Türklere karşı mücadeleden vazgeçecek veya diğer gayrimüslim cemaatler gibi bir bağımsızlık hareketine başlayacaklardır.

Bulgaristan sorununun çözümü için 1876 yılında toplanan İstanbul Konferansında Ermeniler İngiliz temsilci Salisbury'ye Osmanlı hükümetinin Ermenilere yaptığı baskılar, bunlara karşı alınmasını istedikleri önlemler ve destek isteklerini içeren bir rapor sunmuştur. Bu konferansın doğrudan Ermenileri ilgilendirmemesi nedeniyle Ermeniler bu girişimden bir sonuç alamamışlardır. İstanbul Konferansının ardından Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması. Padişah II. Abdülhamid'in de bunu gerekçe gösterip Anayasayı geçersiz sayarak Meclisi dağıtması bir baskı dönemini getirmiş, Ermenilerde bu dönemin şartlarından yararlanmışlardır. Ermeni milliyetçileri Padişahı II. Abdülhamid ve hükümete karşı silahlı mücadele yöntemini benimseyen gizli dernekler kurarak tedhiş hareketlerine girişmişlerdir.

Bu dönemde Rusya'nın, güneye inme politikası içinde, Ermeni bağımsızlık hareketini kullanma yönünde önemli gayretler harcadığı görülmektedir. Ruslar, Çar Petro döneminde Hıristiyan Gürcü ve Ermeni Prenslikleri döneminde kurduğu ilişkiler ve onların hamiliğini üstlenmesinden beri, Osmanlı Devleti'ne karşı Ermenileri kullandığı görülmektedir. Rusların 1813 ve 1828'de İran'a ve 1828-1829'da Osmanlı Devleti'ne karşı Kafkaslarda yaptığı savaşlarda Ermeni asıllı subayların önemli etkileri olmuştur. Daha sonra Rus askeri okullarında eğilim alan bu subaylar, Ermeni çetelerinin kurmay kadrolarını oluşturmuştur.⁴³

⁴² Kamuran Gürün, "Türkiye'de Ermeni Sorununun Yaraübsü", *Türk Tarihinde Enneniler*, (Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu'na Sunulan Bildiri), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınlan, No:2, İzmir, 1983, s.21.

⁴³ Bu Ermeni güçlerini örgütleyen Ermeni asıllı Rus subaylar arasında General Rütbesine yükselmiş olanlar Yermořov, Tergeğusov ve Lazaryev. Müslümanlara yönelik katliamları yönetmişler ve Kafkas direnişi olarak anılan Şeyh Şamil hareketinin başlamasına neden olmuşlardır. Bkz. Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1998, s.164-165.

İT. Abdülhamid, hem dış destekçilerini Ermenilere karşı, Ermenileri birbirine, diğer yandan Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki halkı Ermenilere karşı kullanarak bu isyanları bastırmıştır.⁴⁴ Ermenilerin bu dönemdeki ilk büyük ayaklanma hareketi Zeytun⁴⁵ adlı bir kasabada ortaya çıkmıştır. 1862 yılında radikal milliyetçi Ermeniler bir ayaklanma başlatmış ve bağımsız Ermenistan'ı kurma isteklerini açıkça İlan etmişlerdir. Ayaklanmayı başlatan grubun önde gelenleri İstanbul'a geldiğinde Ermeniler tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Ayaklanma üzerine özellikle Fransa'nın baskıları ile bir komisyon kurulmuş, Patrik

Varjabetyan'da bu komisyonda yer almıştır. Hükümetin Zeylun'a kaymakam tayin etmesi ayaklanmayı durduramamış, karışıklıklar devam etmiştir.⁴⁶

Ermeni Örgütlerinin Kuruluşu

1870-1880 tarihleri arasında, Van bölgesinde "Araratlı", Merkezleri Muş'ta bulunan "Okul Sevenler", "Doğulu" ve "Kilikya" demekleri kurulmuş, ve 1880 yılında bu demekler bir çatı altında birleşmiş ve "Ermenilerin Birleşik Demeği" adını almıştır. 1879'da "Milliyetçi Kadınlar Derneği", 1880'de Erzurum'da "Silahlılar Derneği", Kafkasya'da "Genç Ermenistan Demeği", 1872'de Van'da "İttihat ve Halas Derneği" ve "Karahaç Derneği" kurulmuştur.⁴⁷

1873 yılında Portakalyan adlı bir Ermeni ini Ermeni ihtilal grubunu kurarak "Asya" adlı bir gazete yayımlamaya başlamıştır. Daha sonra Araratyan komitesi bağımsızlık yanlısı Ermenilere daha uygun bir zemin haline gelmiştir. "Cemiyet-i Tedriye", "Cemiyet-i Hayriye" adları altında kurulan gruplar, milliyetçi hareketin örgütlenmesinde önemli roller oynamıştır. 1862 yılında "Umumi Hayriye Cemiyeti" adıyla başka bir demek kurumuştur. Bu demeğin amacı. Adana, Maraş ve çevresini imar etmektir. Ancak gerçekleşen bu demeklerin bağımsızlık ve özerklik amaçları da vardır. "Araratyan", "Tabkutrarinaüs". "Tervliyan", "Kilikya" adında demeklerde bu yolla milliyetçi hareketi örgütlemek için faaliyette bulunmaktadır. Bu demeklerden Araratyan, Türk ve Rus Ermenileri arasında önemli bir köprü oluşturma işlevim yerine getirmektedir. Bu demek ve lideri Portakalyan Türk-Rus savaşında karşılıklı yardımları örgütlemiş, Portakalyan, girişimleri sonunda Van'da milliyetçi düşünceleri yaymak ve geliştirmek için ünlü Ermeni Kilisesini açmıştır. Daha sonra iç çekişmeler sonunda Fransa'ya giden Portakalyan, Pariste "Armenia" gazetesini çıkartarak milliyetçi hareketin sözcülüğünü yapmaya başlamıştır.⁴⁸

⁴⁴ Recep Şahin, "Tarih Boyunca Türk Devletlerinin Ermeni Politikaları", *Türk Tarihinde Ermeniler*, (Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumuna Sunulan Bildiri). Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, No:2, İzmir, 1983, s.

⁴⁵ Zeytun, yeni adı Süleymanlı olan Kahramanmaraş ilinin kuzeyinde bir kasabadır.

⁴⁶ Hocaoğlu, a.g.e., s.30,

⁴⁷ Metin, a.g.e. s.87.

⁴⁸ Hocaoğlu, a.g.e. s.30.

1829 yılında Yunanlı kırım ayaklanma sonucunda bağımsızlıklarını kazanmalarının. Ermeni milliyetçi hareketine olumlu bir etki yaptığı söylenebilir. Bu aşamadan sonra Ermenilerin bağımsızlık yönündeki faaliyetleri artmış, özellikle kiliseler, milliyetçi hareketin örgütlediği ve gençlere aktarıldığı yerler olmuştur.

Ermeni ruhani liderlerinden Van Başpiskoposu Mıgırdıç Hırimyan, daha sonra onun yerine gelen Nerses Varjabetyan döneminde milliyetçi hareketin yeni bir ivme kazandığı görülmektedir, Ermeni bağımsızlık hareketine destek bulma yönünde bu iki patrik özellikle Avrupa'da etkili çalışmalar yapmışlardır. Bu dönemde Bosna-Hersek, Sırbistan ve Bulgaristan'da milliyetçi karakterde isyanların çıkması da Ermenileri bu yolda cesaretlendirmiştir. Ayestefanos Antlaşmasıyla bu yerlerin bağımsızlıklarına kavuşması ve Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü dunun. Ermenilerin bir an önce bir isyan hareketi başlatma yönündeki isteklerini artırmıştır.

Ermeni Komitelerinin Oluşumu

Ermeni bağımsızlık hareketinde, bu hareketin odaklarını oluşturan komitelerin önemli rolü olmuştur. Bu komitelerden ilki olan Hınçak Komitesi.. 1887 yılında Kafkas Ermenilerinin önderliğinde Avcıls Nazarbekian ve eşi Manan Vardaniyan tarafından Marksist ilkeler doğrultusunda kurulmuştur. ⁴⁰⁰ İlk olarak Türkiye Ermenistan¹ diye adlandırdıkları bölgeyi temel faaliyet alanı olarak belirlemişlerdir. Örgütün amacı, *Osmanlı Devleti sınırları içinde bağımsız Ermenistan i kurmak* ve daha sonra Rus ve İran Ermenistan¹ ıyla birleşerek efsanevi ideal olan "Büyük Ermenistan"ı kurmaktır.

Örgüt, İngiliz hükümetinin sağladığı destek sonucu merkezini Londra'ya kaydırmış, daha sonrada İstanbul'da bir temsilcilik açmış ve tüm milliyetçi örgütler bu komiteye bağlanmıştır. Büyüyen örgüt, sırasıyla İzmir, Halep ve diğer büyük kentlerde örgütlenmiştir. Ermeni milliyetçi hareketinin bir diğer önemli örgütü, 1890 yılında Kafkasya'da kurulmuştur. Komitenin asıl adı, "Ermeni İhtilal Cemiyetleri İttifakıMır. Örgütün tam adı federasyon anlamına gelen "Taşnaksıtyun" dur. Rusya Ermenilerinin katılımıyla kurulan komite, Hınçak komiteleriyle birleşerek Rusya'dan Türkiye'ye giren çetelere yardım amacını taşımaktadır. Taşnak komitesi. Türkiye'ye silahlı Ermeni güçlerini sokmak, Türkiye Ermenilerini silahlandırarak bir bağımsızlık hareketini başlatma amacı gütmektedir.

Ermeni milliyetçi hareketini örgütleyen iki büyük örgüt, bu süreç içerisinde görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Marksist ideolojiyi benimseyen Hınçaklarla. Türkiye'de işçi sınıfının bulunmadığını ve bu nedenle de Türkiye Ermenilerinin bu harekete katılımının az olacağını söyleyen Taşnak Komitesi arasında ideolojik ve yöntemsel farklılıklar nedeniyle görüş ayrılıkları oluşmuştur. Bu nedenden dolayı iki örgüt .1896 yılına kadar iki ayrı örgüt olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Taşnak Komitesine bağlı güçler 1890 yılında Erzurum ve çevresinde çeşitli silahlı eylemlerde bulunmuşlar. Üçüncü Türk kolordusu ile çatışmalara giren örgüt militanları, Müslüman köylerine

^w Halil Metin, *a.g.e.*, s.90.

yaptığı baskınlarla sürekli bir çatışma ortamı yaratmayı bir strateji haline getirmiş ve 1896 yılında silahlı çeteler Türk-Rus sınırını geçmiştir.

Bu süreç içinde Ermeni güçlerin Rusya'dan yardım aldığı görülmektedir⁵⁰ Taşnak Komitesi'nin kumcusu olan Christopher Mikaelyan, Rusların gizli bir örgülü olan Norotonovlets'de uzun zaman çalışmış, Taşnak komitesi'nin programını buradan adapte etmiştir. Taşnak Komitesi, tüzüğünde, kendisine "sosyalist demokrat", "sosyalist devrimci", "milliyetçi", "adem-i merkezîyetçi" gibi tutarsız tanımlamalar getiriyorsa ve Ermeni toprak sahiplerini, din adamlarını, tüccarları, işçi sınıfını sömürmekle suçlamışsa da, işçi ve köylülerle beraber yapısında bunlara da yer vermekten kaçınmamıştır.⁵¹ Taşnak Komitesinin programından, amaçlarını gerçekleştirmek için silahlı mücadele yolunu seçtikleri ve bir terör örgütü kimliğini taşıdıkları görülmektedir Diğer yandan Taşnaklar ilk programlarında bağımsızlıktan hiç söz etmemişler ve Hmçak Parlisi'nden kesin çizgilerle ayrılmışlardır.⁵²

Taşnak komitesi bölgedeki Kürt aşireleriyle işbirliği içinde bir ayaklanma başlatmaya çalıştıysa da bunda başarılı olamamıştır. Ancak Taşnak Komitesi'nin Makedon ve Bulgar milliyetçi örgütleriyle bir ittifak sağlama girişimini başarıyla sonuçlanmış, Ermeni gençlerine Makedon ve Bulgar örgütleri tarafından askerî eğitim verilmesi ve askerî yardım sağlanması konusunda antlaşma yapılmıştır.

Ermeni güçlerin saldırıları Birinci Dünya Savaşı sonrası mütareke döneminde özellikle Fransız ve Rus işgal güçlerinin yardımıyla daha da artmış ve Ermeniler Kars, Ardahan ve havalisini işgal etmişler. Bu yörelerde katliamlar yapmışlardır. Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara Hükümeti bu güçlere karşı 9 Haziran 1920'de Doğu Cephesini oluşturmuş ve Kazım Karabekir Paşa komutasındaki ordu, Kars ve Ardahan bölgesini kurtarmıştır. Ermenistan'la yapılan Günrû Antlaşması ile de ateşkes ilan edilmiş, Rusya'da Ekim Devrimi sonrasında Ermenistan'ın Sovyetler içinde yer alması ile de Ermeni milliyetçi hareketi uzun bir süre için ortadan kalkmıştır.

⁵⁰ Ermeni hareketi ve 1915 Ermeni ayaklanmalarında Rusya'nın etkisi konusunda bkz. Süer, *a.g.m.*, s.459-466.

⁵¹ İlcioğlu, *ct-g.e.*, s.34.

⁵² Süer, *a.g.m.* s .461.